

Az elit Miskolc város társadalmában (1872–1917)

Kandidátusi értekezés
Magyar Tudományos Akadémia
Budapest, 1994

A kutatási feladat

A feudális jogrendet lebontó 1848-as törvények, majd a kiegyezést követően – az 1848-as alapokat megtartó –, a polgári állam kiépítését célzó jogalkotás a korábbi, szigorúan a születési előjogokkal hierarchizált politikai struktúráról úgy helyezte át a hatalom súlypontját egy alapvetően pénzcentrikus struktúrára, hogy abban a korábbi rendszer számos eleme fennmaradt. Mivel az új rendszer politikai jogokat nem vett el azoktól, akik annak addig birtokában voltak, viszont a jogok érvényesülésének feltétele később a vagyoni és a műveltségi cenzus lett, az új struktúrában ezért sajátosan alakult a *gazdasági, politikai és a tudományos elit* helyzete, ellenőrző szerepe mind országos, mind helyi viszonylatban. Miskolc, bár a dualizmus idejére csak korlátozott regionális szerepkörrel bíró középváros volt, a jelentősebb kereskedelmi és ipari központok közé tartozott. Társadalma erre az időre már eléggé differenciált volt ahhoz, hogy vezető rétegének vizsgálata általános érvényű tanulságokkal szolgáljon a további társadalomtörténeti kutatások számára.

Az elit tagjait a szakirodalom a döntési jogkör birtokosaiként határozza meg, s mint ilyenek, hatalommal bírnak a gazdaság, a politika, a kultúra különböző szektorai felett, amelyek azonban egymással is kölcsönhatásban vannak. A hatalom a *döntési jog* közvetlen birtokában levők vagy a rájuk befolyással bírók *lehetősége* a gazdaság, a társadalom, a politika, a szellemi élet irányítására, kézbe tartására. A döntési lehetőség birtokában levők tehát különleges helyzetben vannak, különleges helyzetüknél fogva kiemelt csoportokat alkotnak. Társadalmi helyzetük is különleges, amely életviteli hasonlóságban, társadalmi elvárásokban, rangokban, címekben vagy olyan külsőségekben nyilvánulnak meg, mint a ranghoz illő házasság, a lakókörnyezet, sőt a temetkezési hely is. A ranghoz illő társasági kapcsolatok a klubok,

kaszinók és egyesületek gondos megválasztásában jutnak kifejezésre, amelyek egyúttal a gazdasági és politikai hatalom növelésének a lehetőségei is.

A *gazdasági elit* különleges helyzetét a gazdasági újratermelési folyamatok közvetlen befolyásolásának a lehetősége idézi elő, amely maga is újabb vagyonok megszerzésének lehet a forrása. Ez a vagyon megtestesülhet ingatlanokban, de lehet mobil tőke is, felhasználásának, befektetésének iránya pedig a polgárosodás egyik mutatója. Mivel társadalmi összetételét tekintve a gazdasági elit a legheterogénebb, önmagában a gazdasági hatalom nem jár együtt társadalmi megbecsüléssel, viszont a politikai és a legtágabb értelemben vett hatalom gyakorlásához gazdasági hatalomra is szükség van.

A *politikai elit* különleges helyzete a politikai döntéshozó mechanizmusok (országos törvényhozás, várospolitikai döntések stb.) kézbentartásában rejlik, és mivel e csoportba leginkább választás útján kerülnek a csoport tagjai, a politikai hatalom a társadalmi presztízst is magában hordozza. (Megmutatkozik ez abban is, hogy amikor a helyi önkormányzati testület tagjai közé valaki virilizmusa és választás alapján is jogosult bekerülni, többnyire az utóbbit választja. A testületen belüli presztízst pedig a bizottságokba történő beválasztás mutatja.)

A *kulturális és tudományos elit* különleges helyzete nem is annyira döntési jogkörében, mint tevékenységének hatásában nyilvánul meg. A kulturális elitbe nem föltétlenül csak értelmiségi foglalkozásúak tartozhatnak, a tudományos elit viszont különleges képzettséget tételez fel.

Az elitcsoportok – amelyeket klubtagságuk is jellemez – egymásba fonódó érdekszövetségek is egyúttal, amelyek törekvése végső soron az országos törvényhozás befolyásolása és a szellemi élet fölötti uralom biztosítása. Ehhez mind országos, mind helyi viszonyok között *támogatókra* és olyan eszközökre is szükségük van, mint a sajtó (a technika fejlődésével ehhez később más médiumok is társulnak), az iskolák, a vallásfelekezetek által történő befolyás.

A városok és megyék uralkodó csoportjainak összessége egyúttal nem azonos az országos elittel, mert attól szükségképpen tágabb és olyan értelemben is más jellegű, hogy a helyi gazdasági és politikai elit nem válik el olyan egyértelműen személyeiben, mint országos méretekben, viszont egy város, megye vagy esetleg egy egész régió fejlődésére van hatással. A városi képviselőtestület, de még inkább a törvényhatósági bizottság tagjai akkor is politikai döntések részesei, ha történetesen személyükben a legmagasabb tőkés körökhöz tartoznak, ami országos méretekben nem föltétlenül van így. A helyi elit tehát kétirányú tevékenységet végez: egyrészt részese a helyi döntéseknek, másrészt az országos döntéshozó testületek tagjaiként részese országos politikai döntéseknek is. Országos kapcsolataik visszahatnak a helyi testületekre és intézményekre, s minél szélesebb ez a kapcsolat, annál

inkább igyekeznek monopolizálni azt és ezáltal kiterjeszteni hatalmi területüket. Ez a terjeszkedés nem föltétlenül személyes részvételben nyilvánul meg, nagyon gyakran megelégszenek a második vonal, a nyomásgyakorló szerepével, mert így is elegendő ellenszolgáltatásban részesülnek a politikai hatalomhoz segítették részéről.

A helyi elitbe elméletileg egyaránt beletartoznak a városi képviselő-testület, illetve törvényhatósági bizottság virilis és választott tagjai is, de nem azonos súllyal. A virilisek – éppen vagyonuk és az abból keletkező kapcsolataik révén – sokkal nagyobb befolyással bírnak a testületre, mint a választott tagok.

A városi képviselőtestület, illetve törvényhatósági bizottság – egyrészt végrehajtó szerepéből következően, másrészt szabályrendelet-alkotó jogköréből eredően – politikai mechanizmusokat működtető testület, amely éppen a virilizmus révén egyúttal a gazdasági elitet is magában foglaló szervezeti keret.

A fentiekben körvonalazott városi hatalmi elit mozgásának, alakulásának, várospolitikát befolyásoló és országos szereplésre törekvő tevékenységének a vizsgálata képezi kutatásom témáját, amelynek végső célja annak felderítése, hogy milyen terjedelmű, összetételű és származású volt az a legszűkebb csoport, amelyik kézben tartotta a városi közigazgatást, amely nem egy esetben újabb vagyonok forrása is lehetett. Más oldalról, hogy mekkora volt gazdasági hatalma, e gazdasági hatalom milyen eredetű és irányú tőkebefektetésekben nyilvánult meg, mennyiben lendítették előre a városi infrastruktúra kiépítését, mekkora befolyással bírtak a város és a régió szellemi életére. Fontosnak tartottam a helyi pénzintézetek, tőkés vállalkozások kapcsolódásainak felderítését az Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb tőkés monopóliumaihoz, a gazdaságot és a kultúrát uraló elitcsoportok eredetének, hatásának, elvándorlásának legalább jelzésszerű bemutatását, illetve e csoportok elkülönülésének, zártságuk mértékének a feltárását. Céлом annak vizsgálata, hogy a fentebb vázolt folyamatok milyen körülmények hatása alatt, miképp és mivé fejlődtek az első világháború végére, amikor Trianon következtében a városnak egy csapásra kellett volna betöltenie az észak-magyarországi gazdasági és kulturális központ szerepét.

Kutatásom annak feltárására is irányul, hogy a kiegyezés idejére a polgári államszervezés feltételei szerint döntési joggal bíró, a várost irányító helyi hatalmi elit gyökerei a reformkori Miskolc mely társadalmi rétegeibe nyúlnak, vagyonuk, társadalmi állásuk függvényében milyen örökséget hordoznak egykori szereplehetőségeik. Ezzel választ keresek arra a kérdésre, hogy milyen ígérete van a polgári átalakulásnak, és az a kiegyezést követően – immár törvényekkel támogatottan és politikai törekvések formájában is – milyen irányba halad. Céлом, hogy világosabb, pontosabb képet alkossak

azokról a csoportokról, amelyeknek gazdasági erejükénél és szellemi befolyásuknál fogva hatalmukban állott a döntés egy nagyobb közösség, a város ügyei felett mind a szó szoros értelmében vett városépítés, a városkép kialakítása, mind a város szellemi arculatának a hosszú távon ható meghatározása, illetve befolyásolása értelmében.

A források és alkalmazásuk módszertani kérdései

Az elitesz csoportok vizsgálatához olyan forrásokra volt szükség, amelyek nemcsak számszerű, de személyekig lemenő kutatást is lehetővé tettek, és amelyek elégséges mintavételi alapot szolgáltattak ahhoz, hogy azokból egységes szempontok szerinti következtetéseket lehessen levonni az elit összetételére.

A források első nagy csoportját a különféle szempontokból számon tartandókról időről időre összeállított *névjegyzékek* képezték, a másik nagy csoportot pedig az *intézményi források* alkották, az alábbiak szerint:

1. A kutatás kiindulópontjául **a városi képviselőtestület, illetve 1909-től a törvényhatósági bizottság tagjairól összeállított névjegyzékeket** használtam, amelyek külön tüntetik fel a legtöbb adót fizető és külön a választott tagokat. E forrástípus felhasználását az alábbi szempontok indokolták:

– Alkalmas a tartalmi változások, mint például a társadalmi hovatartozás szempontjainak a felderítésére. Ennél a pontnál olyan *módszertani problémák* adódtak, hogy a társadalmi hovatartozás szerinti besoroláskor egyedi mérlegelést kívánt például azoknak az iparosoknak a besorolása, akik iparcikkokkal kereskedtek is, ezért a jegyzékek hol iparosként, hol kereskedőként tüntették fel őket. Az egyedi mérlegeléskor az elsődleges jellemzőket vettem figyelembe, ami több forrás adatainak összevetése után alakította ki a személyről a képet. Ugyanez a módszertani probléma vetődött fel a földbirtokos megnevezéssel felvettek esetében is. Úgy tűnik, még a 20. században is előkelőbbnek számított földbirtokosként felkerülni a névjegyzékekre, mint polgári foglalkozás szerint. A mérlegelés itt is hasonló volt, mint az előző esetben. A korabeli névjegyzékek következtelen terminológiája miatt pontosítást kívánt a vállalkozó fogalma. Fő kritériumnak tekintettem a befektethető tőke meglétét, a racionális üzletvitelre törekvést és a kockázatvállalást.

– Indokolta továbbá e forrástípus felhasználását, hogy az önkormányzatnak – mint helyi jogszabályalkotó, törvényeket végrehajtó és 1909-től az országos politizálás rangjára emelt testületnek – a tagjai a döntési kompetencia birtokában részesei a politikai hatalomnak, így a forrás a politikai elit első megközelítéséhez is támpontot nyújt.

– E névjegyzékek ötéves időmetszetekben felhasznált teljes névanyaga a gazdasági elit kutatásánál vagyoni mintaként fogható fel, mert a legtöbb adót

fizetőkről az adóhatóság egységes szempontjai szerint állították össze, ezért e névsorok így jól megfogható, konkrét adatsorokkal szolgálnak, önállóan is elemezhetők és összehasonlíthatók. E forrásanyag felhasználása alkalmas annak felderítésére, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek 1872-re a helyi viszonylatban a legnagyobb vagyonokat kialakították, milyen eredetű a polgári vagyontöredékben szerepet játszó tőke, és mivel a jegyzékek a fizetett adó nagyságán kívül a foglalkozást is mutatják, alkalmat kínálnak annak vizsgálatára, hogy a társadalom mely rétegéből kerültek ki az egyes vagyoni kategóriákat alkotó személyek, és mennyire stabil e kategóriák összetétele. A névvizsgálat – más forrásokkal összevetve – lehetőséget ad annak felderítésére, hogy Miskolc gazdasági életében a 18. századtól oly fontos szerepet játszó idegen eredetű népesség (görögök, felvidéki németek és egyéb nemzetiségek, zsidók) vagyona révén mekkora szerephez jutott a helyi önkormányzatban.

– Az 1886 : XXII. tc. jogi személyek felvételét is lehetővé tette a virilisek közé, ami kiindulópontul szolgált annak megállapításához, hogy melyek azok a pénzintézetek, ipari és egyéb részvénytársaságok, amelyek elsősorban sorolhatók a vezető vállalkozások körébe.

2. A megyei legtöbb adót fizetőkről összeállított névjegyzékek kiegészítő forrásként jöttek számításba annak megállapítására, hogy személyeiben milyen mértékben azonos a városi képviselőtestület és a megyei törvényhatósági bizottság.

A virilisjegyzékek forrásként való felhasználásával kapcsolatban felvetendő további módszertani kérdések:

– kifogásként merülhet fel, hogy azok az adó végösszegét tüntetik fel, amiből nem derül ki, hogy mik az összetevői. A jegyzetekben hivatkozott további források felhasználásával azonban ezek – a virilis listákon nem tükröződő vagyonalapok – felderíthetők, mint ahogy kiegészítő források segítségével megállapíthatók azok az ingatlanok is, amelyek a városhatáron kívül feküdtek, és ezért a belőlük húzott jövedelem után fizetett adó az adóalapban nem szerepelt.

– A részvénytársaságokba fektetett tőke az adó összegében nem jutott kifejezésre, mert azt a részvénytársaság jövedelménél adóztatták. A legtöbb helyi részvénytársaság azonban éves zárszámadásának a végén – legalábbis még a 19. században – feltüntette részvényeseinek a nevét a jegyzett részvények számával és értékével együtt.

3. Telekkönyvek

A háztulajdon mértékének a megállapításához a házosztályadó és a házberadó ívek nem elegendő források, mert az építés után meghatározott ideig a ház adómentes volt. Ezért a telekkönyveket használtam a háztulajdon mértékének a felderítéséhez, ami egyúttal olyan városi ingatlanok (például

kert, szőlő, pince stb.) meglétére is fényt derített, amelyeket a gazdacímtárak nem tartalmaznak. A telekkönyvezés időpontjának feltüntetése pedig megközelítő pontossággal mutatja az ingatlanszerzés időpontját is. E forrás segítségével megrajzolható az egyes elitcsoportok jellemző lakókörnyezete.

4. Az 1848. évi országgyűlési követválasztók névsora olyan, egyénekig lemenő forrás, amely összevetve az előző pontban leírt forrásokkal, a társadalmi hovatartozásnak, az elitcsoportok folytonosságának, átrétegződésének kutatásához nyújtott támpontot.

5. A gazdacímtárak segítségével megállapítható, hogy a városi elit vagyonában a földbirtok mekkora súllyal volt jelen, és a város határain kívül fekvő birtokok is felderíthetők. A gazdaság felszereltségére, bérletére vonatkozó adatok pedig a mezőgazdaság tőkés átalakulásának mutatói. A földbirtokok vizsgálata során az alábbi módszert követtem:

- külön csoportban vizsgáltam azokat a földbirtokosokat, akik a névjegyzékeken jellemzően c besorolással fordultak elő és nem volt polgári foglalkozásuk,
- a vagyonszerzés polgári feltételei szerint szerzett földbirtokok tulajdonosait eredeti foglalkozásuk szerinti kategóriákban vizsgáltam, és ehhez viszonyítottam a földbirtok vagyontévesztésben és a hatalmi pozíciók megszerzésében s megtartásában játszott szerepét. A foglalkozási csoportok nem mindig határolhatók el világosan, mert egy személy több kategóriába is besorolható, ezért mindig a legjellemzőbbhöz tettem és a foglalkozási ágak vizsgálatánál figyelembe vettem egy személy többirányú szereplését, vagyonának összetett voltát.

A földbirtokosok vizsgálatával arra kerestem választ, hogy

- milyen eredetű az a tőke, amely földbirtokba vándorolt,
- milyen mértékben képesek gazdaságukat a kapitalista mezőgazdasági üzem feltételeinek megfelelően felszerelni. (A tőkés jelleg mutatóinak tekintettem a bér munkások alkalmazását és a gépesítettség fokát.)
- beruházásaik a gazdaság melyik szektorába irányultak,
- soraikban milyen arányú a régi nemesség, és
- társas kapcsolataik, a nem termelő ágazatokban való részvételük révén mennyire alkottak zárt társadalmi csoportot.

6. Az intézményi minták köréből pénzügyintézetek, ipari részvénytársaságok éves zárszámadásait, compassokat, valamint a *Kereskedelmi és Iparkamara* nyomtatásban megjelent *jegyzőkönyveit* használtam. Ezek egyrészt jól követhető adatsorokkal szolgáltak a tagok gazdasággal kapcsolatos állásfoglalásairól, amelyek országos jelentőségűek lehettek. E forrást összevetve a városi címtárak adataival, a kamarai tagok névsora további adatokkal szolgált a gazdasági elit tevékenységéhez. A zárszámadások a vezetőségi tagnévsorokon kívül a részvényesek körének megállapításához is használhatók,

mert többnyire közlik a *részvényesek névsorát* is, jegyzett részvényeikkel együtt. Ez ismét személyekig lemenő elemzést és összehasonlítást tett lehetővé.

7. Az elitcsoportok fontos jellemzője a társadalmi megbecsülés, a társadalmi rang megszerzése, számontartása. Ennek kutatásánál az alábbi összetevőkre figyeltem:

- házassági és társasági kapcsolatok, amelyek forrásai *a helyi lapok társasági és anyakönyvi rovatai*. Vizsgáltam a politikai súllyal is bíró *klubok, kaszinók, egyletek* összetételét,

- *rangok, címek megszerzése*, mint a tekintély, a társadalmi elismertség egyik fokmérője és jellemzője,

- az iskolázás és művelődés támogatása. Az iskolákkal és a színházzal kapcsolatos források körét egyrészt a nyomtatásban megjelent *iskolai értesítők, másrészt az iskolák és a színház levéltári iratanyaga*.

Tudományos eredmények

A kiegyezés utáni közigazgatási törvények, az 1870 : XLII. tc., az 1871 : XVIII. tc. és az ezeket módosító 1886 : XXII. tc. a virilizmus intézményének törvénybe iktatásával is kifejezésre juttatták, hogy a polgári lét mindenek fölött álló, legfontosabb jellemzője a vagyon mint jogképessé tevő és kormányzati döntéseket befolyásoló tényező, ami mellett az értelmiség kétszeres adóbeszámítása megvalósítani látszott az összhangot az országos törvényhozó testület vagyoni és műveltségi censzusával. Az értelmiséget tényleges vagyoni jellemzőjének, fizetett állami egyenes adójának megduplázott figyelembevételével részesévé tette az önkormányzati döntéseknek, így mesterségesen juttatta politikai döntési helyzetbe azt a társadalmi réteget, amelyet iskolázottságánál fogva önálló gondolkodásúnak – így önálló döntésre képesnek – tekintett. Az értelmiség virilizmusában is kifejezésre jutott a magyar liberalizmus fő gondolata, az érdekegyeztetés, tükröképeként az országgyűlési választójognak, amelyben szintén keveredett a vagyoni és az értelmiségi censzus. Ugyanígy biztosította a tízévenként esedékes gazdasági kiegyezés önkormányzati hátterét a kereskedelmi és iparkamarák tagjainak kétszeres adóbeszámításával. Ezek a közigazgatási törvények azt is eredményezték, hogy a polgári állam kiépítésének kezdetén a gazdasági elit és a politikai elit szorosabban eggyé olvadt, mint később. A két világháború között már a virilisek sem automatikusan, hanem választás alapján kerültek az önkormányzati testületbe. A korra jellemző hatalmas beruházási igény – amely nélkül nem lehetett volna kiépíteni a modern gazdaságot sem a mezőgazdaságban, sem az iparban, sem a közlekedésben – a magántőke bevonását nem nélkülözhetette, viszont az állam nem engedhette ki teljesen az ellenőr-

zést a kezéből. Ezért a magántőkét a helyi önkormányzatokon keresztül politikai döntések részesévé tette, ugyanakkor állami és önkormányzati megrendelésekkel elő is segítette e réteg vagyonosodását.

A felhasznált források elemzése és összevetése eredményeként kirajzolódó társadalomkép azt mutatja, hogy az újratermelési folyamatra döntő befolyással bíró *gazdasági elit* teljes egészében része volt a városi képviselőtestület, majd törvényhatósági bizottság virilis csoportjának.

Az a *liberális nemesség*, amelyik 1848 előtt a Major utcai tudós társaságban művészetről, irodalomról, politikáról vitatkozva, letéteményese volt a polgári átalakulásnak, amelyik takarékpénztárat alapított és Széchenyi reformterveit túl lassúnak találta, 1872 után jellemzően már csak gazdasági pozíciói egy részét tartotta meg, még éppen volt annyi jövedelme, ami bejuttatta a város képviselőtestületébe. Földbirtokuk jövedelme azonban csak akkor tarthatta őket huzamosabb ideig a legtöbb adót fizetők csoportjában, ha birtokaikat gépesítették, és voltak olyan birtoktesteik, amelyeket bérbe adhattak, hogy a bérletből származó jövedelmet visszaforgathassák a gazdaságba. Biztosabban álltak a lábukon azok a *birtokosok*, akik malmot is felállítottak birtokukon, és Miskolcon házakkal rendelkeztek. A *földbirtoknak* Miskolc földművelésre alkalmas szűk határai miatt a városban nem volt túl nagy jelentősége, ezért az önkormányzati testületben is alacsony a földbirtokosok képviselete. A legtöbb adót fizetők névjegyzékére földbirtokosként felvett személyek jövedelmének tetemesebb része inkább a városban birtokolt házak jövedelméből származott. A régi nemesség megtartotta uralkodó helyzetét e rétegen belül egészen az I. világháború végéig, de a gazdaság tőkés szektoraitól többnyire elzárkózott. Az az egy-két *nagybirtokos*, akik a város vezető testületében megfordultak, nem vettek részt vállalkozásokban, hanem bérbe adott birtoktesteik jövedelmét is visszaforgatva, inkább gépesítették gazdaságaikat.

A *birtokát vesztett régi nemesség* városi, vármegyei tisztviselőként kénytelen volt beérni a politikai végrehajtó szerepével, vagy a szabadfoglalkozású értelmiségi pályák valamelyikén, leginkább az *ügyvédin* helyezkedett el. Az 1870-es évek elején ez a réteg még nagy számban jutott be a városi képviselőtestületbe a legtöbb adót fizetők listáján, de pusztán csak az értelmiségi foglalkozásból eredő jövedelem – az erősödő tőkés réteggel szemben – egyre kevésbé volt elegendő ahhoz, hogy a virilis csoport tagjai között tarthassa tulajdonosát. Egy szűk rétegre – legjellemzőbb erre *Pilta Miklós* – a sokrétű vállalkozás volt a jellemző, ők viszont a legvagyonosabbak között voltak.

A *szabadfoglalkozású értelmiségre* eredeti foglalkozásánál jellemzőbb gazdasági tevékenysége, aminek következtében ezt a réteget inkább tarthatjuk számon a gazdasági, mint a kulturális vagy a tudományos elitben. Szak-

mai elkülönülésüket szakegyesületeik – mint például az Orvos-Gyógyszerész Egylet – fejezték ki, de ritka kivételtől eltekintve házasságaik is szakmai körön és azonos vallásfelekezeten belül maradtak. Ez utóbbi a görögkeletiekre is jellemző, akik pedig a 20. századra elenyésző kisebbséggé váltak. (Az azonos vallási és szakmai körön belüli házasodás más társadalmi rétegekre is jellemző.) A szabadfoglalkozású értelmiség szakmai csoportjai közül a *gyógyszerészek* a legzártabbak, szakterületüket leginkább monopolizálók, akik kívülről – különösen más településről – érkezőket nem engedtek maguk közé, ugyanakkor jövedelmező vállalkozásokban, gyár- és pénzintézet-alapításokban – számarányukhoz viszonyítottnak – minden más szabadfoglalkozású ágnál nagyobb mértékben vettek részt. Jövedelmükben – a nemzetközi méretű borkereskedelemről eredően – a kereskedelmi és részvénytőkének, valamint a házingatlanoknak nagy szerepük volt. A vállalkozásokban élen járók – mint *Szabó Gyula* és *Csáthy Szabó István* – szinte kötelességszerűen támogatták – főleg vegyszer- és könyvadamányaikkal – a református gimnáziumot.

A zsidó polgárság soraiból származó értelmiség a helyi viszonyokhoz képest igyekezett kihasználni társadalmi felemelkedésének szinte valamennyi lehetőségét, de jövedelmében a földbirtoknak nem volt nagy jelentősége. Annál nagyobb szerepet kapott a háztulajdon. Borpincét minden tehetősebb polgár vásárolt, hiszen a helyi hagyományok szerint azt megkövetelte a társadalmi pozíció. Elvértve akadt egy-egy 5-30 holdas törpebirtok, ahol a magasabb művelési kultúrát igénylő kert- és szőlőművelés folyt, faiskolával párosítva. Egyetlen tulajdonos volt csak a csoportban, aki 100 kat. holdon felüli birtokot mondhatott magáénak. A zsidó értelmiség a hitel és az ipar területén fektette be vagyonát.

A **köztisztviselői pályák** elegendő jövedelmet csak akkor biztosítottak, ha mellettük számos részvénytársaság vezető pozícióit is megszerezték, házingatlanokkal rendelkeztek és házasságaik révén beletartoztak a várost irányító legszűkebb körbe, amely a jogász végzettségű dzsentri köréből verbuválódott, egymás között házasodott és református vallású volt. A polgármesteri klikkhez tartozás újabb jövedelmező pozíciókat biztosított a gazdaság valamely, az elit által kisajátított területén. (Például Gözmalom, Göztéglagyár, Villamossági Rt., Erzsébet fürdő.) Ezen a zárt körön az első rések csak 1911 után nyíltak, amikor a közigazgatási szaktekintélynek számító, jogász végzettségű Nagy Ferenc lett a polgármester.

A **részvénytársaságok vezetőségének** a vizsgálata azt mutatja, hogy ha az 1880-as évek közepére az új tőkés elemek a régi polgárságot nem is tudták teljes mértékben kiszorítani a részvénytársaságok vezetőségéből, a legmagasabb posztokon ekkor már nem találjuk őket. A pénzintézetek igazgatósági tagságait 1885-re már nagyrészt a város vezető testületében is irányító szere-

pet játészó *kereskedők* és a vállalkozó típusú *szabadjoglalkozású értelmiségi-ek*, elsősorban ügyvédek és gyógyszerészek foglalták el. A 19. század utolsó évtizedében és az új század első éveiben a magánkézben levő, tőkeszegény – vagy az örökösök kezén azzá váló – gyárak vagy kereskedelmi vállalkozások részvénytársasággá alakulással próbáltak megmenekülni a csődtől, egykori tulajdonosaik pedig igazgatósági tagként bírtak befolyással a továbbiakban a társaság ügyeire. Az egyén szempontjából ez még nem jelentett föltétlen elszegényedést, inkább arról volt szó, hogy a tulajdonosok olyan örökséget adtak részvénytársasági kezelésbe, aminek teljes ügyvitele számukra nyűg volt, összes többi vállalkozásaik mellett pedig talán a legkevésbé jövedelmező. A 20. század első évtizedére a budapesti pénzintézetek és ipari érdekeltségek egyre jobban behatoltak a miskolci részvénytársaságokba. A Borsod-Miskolci Hitelbank elnöke mellett mint társelnök 1908-ban jelent meg a budapesti virilisek egyik legvagyonosabbja, *Lánczy Leó*. Ugyanez a folyamat tapasztalható a Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.-nél is. Elnöke *Hatvany-Deutsch Károly*, ugyancsak budapesti virilis. A fővárosi tőke képviselőjében a Gőzmalom 13 tagú igazgatótanácsában négy személy volt jelen. Ugyanígy budapesti a Miskolci Villamossági Részvénytársaság elnöke, a hattagú igazgatóságából ketten és a háromtagú felügyelőbizottságból szintén ketten. Egyes pénzintézetek – mint az Osztrák-Magyar Bank miskolci fiókin tézete, a Miskolci Takarékpénztár, a Borsod-Miskolci Hitelbank, a Borsod-Miskolci Takarékpénztár, a Miskolci Hitelintézet, a Takarékegylet – igazgatósága teljes egészében a városi törvényhatósági bizottságban is hangadó virilisekből állt, míg mások – mint az Agrárbank, a Polgári Takarékpénztár vagy a hitelszövetkezetek – igazgatósága a kevésbé vagyonos kereskedőké, iparosoké, de egy-két szabadfoglalkozású értelmiségi, valamint köz- és magántisztviselő és a dzsentrí képviselői is előfordultak köztük. Jövedelmük azonban nem elég ahhoz, hogy a városvezetésbe is bejuttassa őket.

A pénzintézetek igazgatóságai tükörképei annak a társadalmi elkülönülésnek, amelynek határvonala a közép- s nagyburzsoázia és a dzsentrí között húzódtott. Ahogy a 19. században a polgármester körül szerveződő városi hivatalnoki kar jellemzően a dzsentrí tagjaiból verbuválódott, akik a helyi ipari és egyéb, főleg telekspekulációkra lehetőséget adó részvénytársaságok alelnöki posztjain emelték azok fényét, ahol nem volt szükség szakszerűségre – egymás között is házasodtak –, úgy vált el tőlük az a vállalkozó szellemű értelmiség és a nagyrészt zsidó származású, mozgékony kereskedőréteg, amelyik a vezető pénzintézetek és az azok érdekkörébe tartozó vállalatok igazgatósági helyeit foglalta el. E két csoport jellemzője, hogy tagjaiknak elég jövedelmük volt ahhoz, hogy virilisként ott legyenek a városvezetésben is. Tőlük teljesen elkülönült az a szegényebb dzsentrí, akik között jellemzően a kis- és esetleg középirtokosok, egy-egy katonatiszt, köztisztviselő,

pár kereskedő és kevés szabadfoglalkozású értelmiség található. Ők egy-egy pénzügyintézet – mint az Agrárbank vagy a Polgári Takarékpénztár igazgatóságát tartották felügyeletük alatt, nem keveredtek a közép- és nagyburzsoázia pénzügyintézeteivel, sem a legfelső városvezetést uraló dzsentri szervezeteivel.

A helyi *gazdasági elit* belső tagozódásának megállapításakor olyan jellemzők jöhetnek számításba, mint országos befolyású monopolszervezetek tagsági helyei, illetve e monopóliumok érdekkörébe tartozó helyi részvénytársaságok vezérigazgatói vagy elnöki posztjai, helyi pénzügyintézetek vagy vállalatok vezetőségi helyeihez kötődő döntési jogkörök, végül a vagyoni helyzet mutatójaként a fizetett adó nagysága. Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy **a városi gazdasági elit többszintű**. Csúcsát a kereskedelemből induló, nagytőkésé váló, majd azok közül is kiemelkedő három-négy család – *Neumann Adolf*, *Koós Soma*, *Lichtenstein József* és *Hercz Zsigmond*, majd utána testvére, *Jenő* – jelenti, az előbbi három a hitel, az utóbbi az ipar területén. Ők az ország gazdasági nagyhatalmának számító Magyar Általános Kőszénbánya, a Magyar Általános Hitelbank és a Kereskedelmi Bank érdekkörében nemcsak a helyi, de a magyar ipari és pénzügyvilág felső köreihez is tartoztak. Jellemzőjük, hogy életük valamely szakaszában bár fizetett alkalmazottként álltak valamely országos érdekkörbe tartozó részvénytársaság élén, a tulajdonos jogán saját kereskedőtársaságukat vagy ipari vállalkozásukat is irányították. *Lichtenstein József* kivételével valamennyien zsidók voltak, közös jellemzőjük, hogy az a szabad versenyessé kapitalizmus idejére tőkeképpé váló kereskedő réteg nevelte ki őket, amelyik vagyonát főleg saját kereskedőtársaságába és házbirtokokba, kisebb mértékben földbirtokokba fektette, és arra törekedett, hogy fiai, akik címe örökösei is, külföldi tanulmányutakon szélesíthessék látókörüket, majd vagy családi keretek között, vagy idegen, de jó nevű vállalkozások alkalmazottai-ként szerezzenek gyakorlatot. Később vezetői funkciójuk további kapcsolatok egész sorozatát eredményezte, mert a vállalkozások érdekkörének kiterjedésével bekerültek más vállalatok igazgató tanácsaiba, amivel vagy saját, vagy az általuk képviselt rt. tulajdonosi jogai jutottak kifejezésre. A termelő szférán túl a nem sok kötelezettséggel járó, de illő, kulturális célú társaságok – mint a színház, fürdő, vízgyógyintézet – vezetőségében is képviseltették magukat, de azok szellemi arculatára, tartalmi tevékenységére nem sok befolyást gyakoroltak. Annál nagyobb a hatásuk a szakmai jellegű egyesületekben, társaságokban. Jellemző és általában a 20. század első évtizedére toódott a nemesi cím megszerzése, amikor gazdasági pozícióik is elérték azt a mértéket, amivel országosan jelentős körökben forogni lehetett. A kaszinói tagságot a zsidó származású vagyonosabb réteg többre becsülte, mint mások, az asszimiláció, a társadalmi elfogadottság fokmérőjének tekintették, ezért igyekeztek a tagsági jogot minél előbb megszerezni. 1885-ben a mis-

kolci Nemzeti Kaszinó 103 helybéli tagjából 60 zsidó származású. A széles, országos kapcsolatokkal rendelkező bankigazgatók többnyire elnyerték az udvari tanácsos címet és a Ferenc József-rend valamelyik fokozatát. Földvásárlás – *Lichtenstein József* kivételével – nem jellemző rájuk, annál inkább a háztulajdon. A politikai életben a zsidó származásúak közvetlenül nem vettek részt, de a Kereskedelmi és Iparkamarában, valamint a Kereskedők és Gazdák Körében annál nagyobb szerepet játszottak valamennyien, a Kamara sajtóvállalatán keresztül pedig lehetőségük volt a közvetett politikai befolyásra. *Lichtenstein József* az országgyűlési képviselőségig is eljutott.

A gazdasági elit második szintjét az a fizetett felső magánhivatalnoki réteg jelentette, amely olyan helyi részvénytársaságok élén állt, amelyek – mint a Gözmalom, a Villamossági Rt. – beletartoztak ugyan valamely országos érdekeltségű körbe, de az az országos befolyásban nem jelentett akkora hatalmat, mint az előző csoport érdekeltsége. Ide tartoznak azok a részvénytársasági vezetők is, akik országos érdekkörbe nem tartozó, de helyileg jelentős pénzintézet élén álltak, ugyanakkor több más részvénytársaságnak is igazgatósági tagjai voltak. Ezek a családok – a *Lichtenstein* családból László, a *Radvány*, a *Schrecker*, a *Tarnay család* – a középburzsoázia felső rétegét alkották, és közülük később két városi főispán is kikerült. Ott voltak több pénzintézet, a legjövödelmezőbb ipari részvénytársaságok igazgatóságaiban és természetesen a városvezetésben. Többnyire evangélikusok voltak, akik nemességüket már a 20. században szerezték, és a konvencióknak megfelelően a Nemzeti Kaszinónak is tagjai voltak. Többnyire szabadelvűek, majd munkapártiak, de közöttük már függetlenségi érzelműt – *Lichtenstein László* – is lehet találni. Birtokszerzéseikben jobban hasonlítottak a dzsentrire, mint tőkés társaikra.

A gazdasági elit harmadik csoportját (mintegy 100 személy) azok a kereskedők, szabadfoglalkozású értelmiségiek és magántisztviselők alkották, akik tagként voltak jelen a helyi pénzintézetek, ipari részvénytársaságok igazgatótanácsaiban, egyidejűleg több testületben is, ugyanakkor akár kereskedőként, akár értelmiségiként (mivel az értelmiség gazdasági tevékenységére is a kereskedelmi vállalkozások a jellemzőek), saját kereskedőtársaságuk cégvezetői is. Mivel e csoportban a kereskedők – vagy a kereskedelmi érdekeltségűek – voltak többségben, a politikai hatalomhoz való viszonyukra a szabadelvűség jellemző, de volt közöttük egy egyre erőteljesebb függetlenségi hangokat hallató, értelmiségiekből álló csoport is. A gazdasági elit e harmadik csoportjának a hangadói között az értelmiségiek – mint *Szabó Gyula*, *Csáthy Szabó István* gyógyszerészek, *Pilta Miklós* ügyvéd és társaik – a régi nemességből származtak, a vagyonos zsidó kereskedő családok pedig – ha nemességet nem is szerzett mindegyikük, mert ez inkább a nagyburzsoá csoportra jellemző – névmagyarosítással (*Grünfeld-Győry*, *Fränkel*

Ferenczi) akartak hasonulni a történelmi uralkodó osztályokhoz. Státusszimbólumuk építkezéseik, akár lakóházaikat, akár síremlékeiket nézzük. (Ez utóbbi még a zsidó családoknál is előfordult.)

Az önkormányzati testületnek a **tőkés polgárság** soraiból származó tagjai között a túlnyomó többséget a *kereskedők* és az *iparosok* alkották. Ezen belül is – a teljes testületet tekintve – mindig a kereskedők voltak többségben azzal együtt, hogy a választásokon az iparosok nyertek több mandátumot, mint a kereskedők, illetve legtöbb adót fizető iparostársaik. Mind a választott, mind a virilis **kisiparosok** képviselőtestületi szereplésére ennek ellenére a teljes passzivitás jellemző. A virilisek zöme a legalacsonyabb adókategóriákban jutott a testületbe, vagyonuknak – mivel a kisipari tevékenység mellett nem voltak más vállalkozásaik, földbirtoka és bérbe adható háza, részvénye is csak elenyészően csekély hányaduknak – nem volt stabilizáló hatása. Csak azoknak a bankoknak és hitelszövetkezeteknek a vezetőségébe kerültek iparosok – oda is alacsony százalékban –, amelyekben az elit felsőbb köreiből soha nem találni résztvevőket (Népbank, Agrárbank, Polgári Takarékpénztár).

A **kereskedelmi tőke** eredetét, befektetésének irányát, a város polgárosodásában játszott szerepét vizsgálva, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kereskedelemben nagy tőkét felhalmozni képes kereskedők azok voltak, akik

1. a kereskedelmi ág természete folytán bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembe, és ügynökeik révén állandóan szemmel tudták tartani a piacot,

2. a házat, földbirtokot, részvényeket szerzők,

3. és nem utolsó sorban azok, akik a fentiek mellett családi vállalkozásként folytatták tevékenységüket. A kereskedelmi tőke így elsősorban házingatlanokba, bankrészvényekbe, élelmiszeripari vállalkozásokba és kisebb mértékben földbirtokba vándorolt. A csak helyi, városon belüli kereskedelmet ellátók – főleg a vegyeskereskedők – vagyonának nem volt stabilizáló hatása.

A *régi polgárjog* birtokában levő kereskedők, beilleszkedve a polgári állam kereteibe, ott is a fejlődés mozgatóivá váltak. A legmozgékonyabbak a tőkés termelés által leginkább foglalkoztatott kereskedelmi ágakból kerültek ki, így például a vaskereskedelemmel foglalkozók tőkebefektetései révén, valamint a várospolitikában és az országos politikai mozgalmakban való részvételükkel teljesen bekapcsolódtak a polgári állam vérkeringésébe. Ott találjuk őket ipari részvénytársaságok és pénzintézetek igazgatóságaiban, a háztulajdonosok és kisebb mértékben a földbirtokosok között, sőt az egyiket az országgyűlésben is.

Az *új polgárság* soraiban a zsidó eredetűek a kereskedelem területén találták meg felemelkedésük biztos területét. A sokáig fennálló feudális viszonyok mellett nagy akadálya volt a zsidóság érvényesülésének a városi tanács letelepedést akadályozó rendelkezése. Az ősiség törvénye is akadályozta

földbirtokszerzésüket, a városban házat pedig csak polgárjog birtokában szerezhettek volna. Az 1872-ig érvényben levő céhes korlátok az ipar területén investált tőke felhalmozódási folyamatát akadályozták. A jogfosztott zsidóság előtt két út maradt nyitva:

1. Bekapcsolódni azokba a kereskedelmi ágakba, amelyek a nagy kereslet révén külföldi országokba továbbították az árut. *Zsidó vállalkozóké volt a bor-, a termény- és a dohánykereskedelem.*

2. Másik lehetőségként kínálkozott, hogy mint a koronauradalom és a tatárpolcai apátság korcsma- és boltbérleti telepedjenek le. Befektetési lehetőség híján tehát megindult a kereskedelmi tőke felhalmozódásának a folyamata, és amikor lehetőség nyílt a befektetésre, éltek is ezzel. Egyenjogúsításuk után elhárult birtokszerzésük akadálya is. Négy-öt év múlva egy 12 fős kis csoport már elég vagyonos ahhoz, hogy bekerüljön a legtöbb adót fizetők közé. Számuk évről évre gyarapodott, s 1917-re kettő kivételével valamennyi virilis kereskedő a zsidóság soraiból került ki. Összességében a vizsgálatba bevont 125 kereskedőből 93 zsidó volt. Ott voltak a miskolci pénzügyintézetek alapításánál is. Földbirtokba ugyan kevesen fektették felhalmozott tőkéjüket, a háztulajdon viszont annál biztosabb befektetésnek látszott.

A századfordulóra éppen a legvagyonosabb adózók sorából kialakult a város és a régió gazdasági életében elsődleges szerepet játszó pénzügyintézetek és iparvállalatok fizetett vezető tisztviselőinek a csoportja. Ebben a folyamatban a *kereskedelmi tőke* és a bankokba fektetett *részvénytőke* játszotta az elsődleges szerepet.

A kialakuló és a gazdasági élet kulcspozícióit elfoglaló tőkés polgárság mellett élt az a *régi nemesség*, amely – nagy átlagát tekintve – elzárkózott az ipari termelés, a kereskedelmi forgalom és az üzleti vállalkozások elől. Őket legjobb esetben is csak a hagyományos politizálás tartotta a közéletben. Csak páran voltak, akik eredeti értelmiségi foglalkozásuk mellett vállalkozókká is váltak. *A városban a modern értelemben vett polgári társadalmi réteg a régi nemesség mellett alakult ki, és a kereskedelemről indult el. Még a több nemzedék után a birtokos osztállyal teljesen azonosuló rétegeknél is kimutathatók a kereskedő ősök.*

A városvezetésbe bekerült *értelmiségen* keresztül kellett volna a kultúra és tudomány érdekeinek érvényre jutni, de ez nem így történt. Ezek részese-dése a város jövedelmeiből oly csekély volt, hogy 45 év alatt két iskola felépítésével ki is merült, közintézményekre már nem futotta. *Az értelmiség érdekeltőbb volt a gazdaságban, mint a közműveltség és a tudomány fejlesztésében.* Ami kulturális téren létrejött, az rajtuk kívül jött létre vagy magánvállalkozásként kereskedelmi érdekből (pl. Ferenczi Bernát kölcsönkönyvtára) vagy ténylegesen a művészeti, irodalmi törekvésektől vezérelve, alulról jövő szerveződésként. Mozgatói a városba máshonnan érkezett tisztviselők

és mellettük egy rövid életű írói csoport. Mindez azonban nem lehetett hosszú életű, mert hiányzott az az éltető közeg, amely nélkül – pusztán műkedvelő alapon – meddő vállalkozásnak bizonyult mindenfajta irodalmi felbuzdulás. Hiányzott mindenekelőtt az aktív erők megfizetett munkája, mert nem is lett volna hol munkálkodniuk. (Még az 1930-as évek közepén sem volt egy elfogadható állománnyal rendelkező, nagyobb olvasói létszámot befogadni képes közkönyvtár.) A miskolci indulású írók sem maradtak sokáig a városban, mert egyrészt az érvényesülés egyedüli útja Budapestre vezetett, másrészt nemcsak a közkönyvtár hiányzott, de nem volt egyetem, aminek alkotó légköre indítást adhatott volna, műhelyeket teremthetett volna. Valódi *tudományos elit*ről ezért az intézményrendszer teljes hiánya miatt nemigen beszélhetünk. Az a pár ügyvéd, akinek érdeklődése vagy munkája megkövetelte, magánkönyvtárában gyűjtötte össze a szükséges szakirodalmat, ami azonban – egy igen csekély kivételtől eltekintve – nem lett alapja tudományos gyűjteményeknek. Amikor Trianon után Miskolc otthont adott a falai közé menekült eperjesi jogakadémiának, akkor mondhatott magának először felsőoktatási intézményt a város, amelynek nagy tudású tanárai hamarosan befolyásos tagjai lettek a törvényhatósági bizottságnak, és jelenlétük a város szellemi arculatán is éreztette hatását. A város tudományos ambíciókkal rendelkező, tehetséges polgárai egyetemi katedrákat kerestek és elvándoroltak.

A gazdasági kulcspozíciókba feltörő elemek a társadalmi elismertségre való törekvés dokumentálására nemességet szereztek, és ezáltal próbáltak hasonulni a történelmi osztályokhoz. Nemesi előnév felmutatása az évek haladtával egyre nagyobb jelentőséget kapott, a nemesítések többsége is az 1896 és 1914 közötti évekre esett, de a „bálképeség” eldöntésekor még 1910-ben is másodrangú szerepet játszott a gazdasági kulcspozíciók száma mögött. A század utolsó éveiben még az Ipartestületen belül is a vagyon döntötte el a társadalmi rangot, báljukon 1893-ban például csak az iparosok felsőbb rétege vett részt. Díszvendégként megjelent ugyan a polgármester és „vezérkara,” a Gőzmalom vezérigazgatója és a sehonnan sem hiányzó *Csáthy Szabó István*, fordítva viszont már nem volt igaz, mert a városi bál meghívottai között iparosok, kereskedők és zsidók csak akkor szerepeltek, ha a városi fináncoligarchia köreihez tartoztak, mint *Neumann Adolf*, *Győry Ödön*, *Steinfeld Zsigmond*, *Weiszlovits Samu*, *Gencsi Soma*, *Koós Soma*, *Herz Ödön*, *Silbiger Bertalan*, *Schrecker Salamon* és társaik. Ezért a városi bálra, amely Miskolcon – ahogy Debrecenben a jogászbál vagy az orvosbál – a legelőkelőbbnek számított, kevesen kaptak meghívót.

Az ipari forradalomra jellemző dinamizmus az I. világháború előtti évek-re Miskolcon is átalakította a gazdaság és a társadalom szerkezetét, amelyre jellemző volt a zárt gazdasági vezető réteg, amely egyúttal a politikai veze-

tést is jelentette addig, amíg a törvényhatósági bizottság felét automatikusan a legnagyobb adózók alkották.

Az elitcsoportok jellemzőinek a vizsgálata egyes pontjain megerősítheti a dualizmus korának társadalmáról a történettudományi kutatások során kialakult hagyományos képet, de egyes pontokon finomíthatja is azt, adalékkal szolgálhat az összehasonlításokhoz, ezáltal egy árnyaltabb társadalomkép megrajzolásához.

Az értekezés témaköréből készült publikációk jegyzéke

Nagyobb magánkönyvtárak Miskolcon az 1880-as években. *Könyvtáros* 3: 160–161. (1976)

Adalékok Miskolc gazdaság- és társadalomtörténetéhez 1900–1917. *Könyvtári Krónika*. 1. köt. Miskolc, 1976. 262–316.

A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjainak átrétegződése 1872–1917. *Századok* 1980. 781–817.

A Jogakadémia és könyvtárának szerepe Miskolc kulturális életében. *Borsodi Könyvtári Krónika*. 3. köt. Miskolc, 1981. 217–255. (A Kötörő c. fejezet Berecz József munkája.)

Egy történeti-földrajzi forrás, a tagosítási és a kataszteri térkép. *Borsodi földrajzi évkönyv*. Miskolc, 1985. 105–115.

A miskolci Földes Ferenc Gimnázium történetének válogatott dokumentumai a XVI. századtól 1950-ig. Miskolc, 1985. 1–2. köt. (A kötetekből az 1850 és 1918 közötti időszak feldolgozása és forrásközlései saját munka.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye válogatott történeti irodalma. Miskolc, 1985. (59 lap)

Polgárosodás és helyi hatalompolitika 1872–1917 között. *Rendi társadalom – polgári társadalom*. 1. köt., *Társadalomtörténeti módszerek és források*. Salgótarján, 1987. 277–286.

Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai a kezdetektől 1950-ig. Miskolc, BAZ m. Lvtár, 1989. 240 lap. (Az 1850 és 1918 közötti időszak feldolgozásai, forrásközlései és bibliográfiái saját munka.)

Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiban és irodalmában. Borsod-Abaúj-Zempléni történelmi évkönyv 7/2. In: *Szemere Bertalan és kora. Tanulmányok*. (Szerk. Ruszoly József) 2. köt. Miskolc, Szemere Bertalan Alapítvány, 1991. 225.